

ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ПРОСТІР ЙОГО ВАРІАТИВНОГО РОЗВИТКУ

УДК 159.922.6

ВОВЧИК-БЛАКИТНА О.О.

провідний науковий співробітник лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

В статті розглядається сімейне середовище у рамках багаторівневої системи «людина-середовище». Сім'я є простором і водночас фактором розвитку дитини та сімейної взаємодії. Сімейне середовище, що об'єднує елементи, котрі сприяють розвитку внутрісімейної взаємодії, активізації психологічних ресурсів, опірності до негативних впливів, досягненню і підтриманню емоційного комфорту, а також закладають базис саморозвитку, є розвивальним середовищем, екологічно орієнтованим.

Ключові слова: *сімейне середовище, психічний розвиток, екологічно орієнтоване, розвивальне середовище.*

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО СРЕДЫ КАК ПРОСТРАНСТВО ЕЕ ВАРИАТИВНОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается семейная среда в рамках многоуровневой системы «человек-среда». Семья является пространством и в то же время фактором развития ребенка. Семейная среда, объединяющая элементы, способствующие развитию внутрисемейного взаимодействия и активизации психологических ресурсов, сопротивляемости негативным воздействиям, достижению и поддержанию эмоционального комфорта, а также закладывают базис саморазвития, является развивающей средой, экологически ориентированной.

Ключевые слова: *семейная среда, психическое развитие, экологически ориентированная, развивающая среда.*

Екологічна психологія торкається як мікро-, так і макроповедінки і має справу як з психологічним оточенням (життєвий простір – за термінологією К.Левіна; світ, як його сприймає конкретна людина і одночасно впливає на нього), так і з екологічним, середовищним оточенням (об'єктивним, яке визначає умови поведінки; реальне життєве оточення, в якому людина діє).

Всі складові оточуючого середовища впливають на розвиток дитини в ході процесу соціалізації. Засвоєння та відтворення соціального досвіду відбувається в цьому процесі і дитина залучається до нього з моменту народження (і до нього – за свідченнями пренатальних психологів). Таким чином дитина та середовище розпочинають свою взаємодію в сім'ї, пізніше в інших соціальних середовищах - дитсадку, школі, дворі.

Не можна не погодитись з відомими науковцями В.І Слободчиковим та Е.І.Ісаєвим, згідно позиції котрих «...ніде і ніколи ми не можемо побачити людського індивіда *до та поза* його зв'язкамив з іншими; він завжди існує та розвивається в

спів-товаристві і через спів-товариство. Наявність і сам характер цих зв'язків (фізичних, біохімічних, психологічних, духовних, соціальних та ін.), динаміка їх перетворення в систему предметних стосунків якраз і утворюють шукану єдність вихідних передумов та умов розвитку. Людина народжується не в якості окремого тіла в просторі тіл фізичної реальності, а в культурно-історичному полі наявної соціальності, наявних форм діяльності, наявних форм свідомості» [6 –С.14]

Українське суспільство характеризується доволі важким минулим. У нашій країні, з огляду на історію, маємо визнати, що багато осіб не мали належного досвіду в дитинстві, а базові психологічні потреби були незадоволені не лише в умовах сім'ї і в період дитинства, але й масово впродовж десятиліть – в умовах тоталітарної держави. Без цього досвіду багато дорослих не змогли і не зможуть стати добрими батьками в покоління своїх дітей, і це спричиняє те, що далі з покоління в покоління передаються нездорові моделі стосунків та само сприйняття. Розглядаючи більш широкий контекст цієї проблеми, можна твердити про те, що колективні ментальні схеми були сформовані у нездоровий дисфункційний спосіб, що сьогодні часто стає тим бар'єром, що заважає будувати інше, здоровіше середовище як в сім'ї, так і локальних спільнотах, на рівні цілого суспільства в цілому.

Визначаючи поняття середовища науковці послуговуються термінами, котрі описують виступають його просторові, культурні, освітні, і етнічні, а також ландшафтні, мовленнєві, інформаційні та інші характеристики. (В.В.Абраменкова, О.В.Вернік, С.Д.Дерябо, А.М.Львовичкіна, В.І.Панов, В.О.Скребець, О.В.Рудоміно-Дусятська, Ю.М.Швалб). Об'єднуючою ланкою у визначенні поняття «середовище», зокрема сімейного, є спроба його аналізу з позиції особистості. Останнє доказово обґрунтовує відомий український вчений Ю.М.Швалб, виділяючи типи середовищ в залежності від видів життєдіяльності: культурного, освітнього, професійного, інформаційного, природно-ландшафтного, побутового, міжособистісного. Той чи інший тип середовища впливає на спосіб життя опосередковано – через чинники суб'єктивного характеру, які можуть розглядатися більш узагальнено, як відносини особистості або конкретизуватися як взаємодія її окремих підструктур – емоційно-мотиваційної, когнітивної, поведінкової. Підкреслимо, що саме сімейне середовище знаходиться на перетині декількох середовищ, об'єднуючи їх в собі водночас. Це і побутове, і освітнє, і інформаційне, і міжособистісне середовища. В кожен період розвитку сім'ї на перший план може виступати те або інше середовище, визначаю-

чи більш питому вагу, значення в розвитку її членів. Сім'я, як найзначиміше життєве середовище дитини, в якій відбувається *співрозвиток і співдетермінація* її членів, має розглядатися як одиниця активних цілеспрямованих психологічних та педагогічних впливів.

Дослідники проблеми в цілому сходяться на думці, згідно якої система людина – середовище» може виступати в трьох базових іпостасях, а саме :

1. -як своєрідна одиниця аналізу розвитку особистості – на рівні теоретико-методологічному,

2. –як умова розвитку особистості - на рівні конкретного психологічного дослідження,

3. – як засіб розвитку особистості - на власне суб'єктивному рівні.

4. Процес розвитку людини відбувається у певному соціальному і просторово-предметному середовищі, що в сукупності елементів складає зокрема сімейне середовище. Суттєвим фактором є сама якість цього середовища, що впливає на розвиток та становлення кожного з учасників сімейного середовища. Застереження В.І.Вернадського про необхідність побудови якісно нових стосунків з навколишнім середовищем через посилення гуманістичної складової освіти та виховання починаючи вже з ранніх етапів онтогенезу й досі є недостатньо актуалізованим в житті наших громадян. Першим за хронологією та значенням в розвитку людини середовищем є сімейне, котре вбирає в себе елементи просторової організації дому, соціально-економічні характеристики, культурний потенціал членів сім'ї, особливості традицій та алгоритми міжособистісного спілкування, виховний та освітній контекст. Той факт, що інститут сім'ї переживає стан глибокої кризи не викликає сумнівів як у спеціалістів, так і пересічних громадян. Однак, важливим є не констатація можливої загрози, а розуміння причин такої кризи і особливостей протікання, можливостей запобігання. На часі стоїть завдання з'ясувати чи це є тимчасова криза, яку можна подолати найближчим часом, чи криза сім'ї носить фундаментальний характер і неминуче тягне за собою відмирання цього соціального інституту.

5. Дослідження особливостей моделі родини як соціального середовища та побудови способу її життя видається надзвичайно важливим в плані можливостей прогнозувати тенденції та зміни в процесі розвитку сім'ї, як генетично первинного середовища виховання дитини, а також визначення векторів того чи іншого психологічного супроводу та підтримки сім'ї.

6. Сімейне середовище за аналогією із середовищем освітнім можна аналізувати, як багатовимірне соціальне утворення, як предмет теорії, експерименту та практики та розглядати, виходячи з декількох позицій (В.І.Панов). З одного боку – досліджувати його як фактор навчання та розвитку дитини, в ході якого взаємодія дитини та середовища відбувається за схемою суб'єкт-об'єкт і дитина виступає в ролі об'єкту тих, чи інших впливів батьків, родичів. З іншого боку – в якості умови навчання та розвитку дитини, коли сімейне середовище є суть суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин і виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини, їх розвитку. Сім'я як цілісна «екологічна система» характеризується тим, що неузгодженість психологічних потреб та способів їх реалізації може тягти за собою розбалансування системи, розпад її, або деформацію при існуванні одного (одних) члена сім'ї за рахунок іншого (інших). Частіше за все у своєрідний епіцентр неблагоплуччя потрапляють саме наймолодші члени сім'ї – діти. Отже, сім'я, як соціальний інститут, з одного боку покликана забезпечити дитину умовами, необхідним для розвитку і становлення її особистості, водночас, як ніяке інше середовище може гальмувати процес і потенційно нести серйозні загрози як фізичному, так і емоційному, пізнавальному розвитку.

Важливим напрямком наукових досліджень є вивчення розвитку особистості дитини в процесі взаємодії з середовищем. Основні ознаки, рівень, тип та структура соціального середовища уможливають різнобічно охарактеризувати цю реальність та наблизитись до формулювання визначення.

Виходячи з системи уявлень екологічної психології, розглядаємо сім'ю як «соціоекологічну систему», як середовище, простір взаємовпливів та умов, факторів розвитку особистості (що містяться у просторово-предметному, інформаційному, культурному, природному, побутовому, міжособистісному та ін. оточеннях). В залежності від якості та наповнення середовища тими, чи іншими елементами можна бачити його варіативність.

Керуючись базисним положенням психології розвитку про те, що психологічна сутність системи полягає у взаємодії дорослого і дитини, того хто навчає, виховує і того хто навчається і зростає, спробуємо наблизитись до визначення сімейного середовища як психолого-педагогічної реальності, що містить в собі організовані (цілеспрямовано, чи стихійно) умови для формування особистості, а також можливості для розвитку, що включені у про-

сторово- предметне, інформаційне, культурне, міжособистісне та інші оточення.

Психологічною сутністю сімейного середовища є сукупність діяльнісно- комунікативних зв'язків, взаємостосунків членів сім'ї. Фіксація такої реальності, на наш погляд, можлива через систему відношень членів сім'ї.

Позитивні та негативні лінії в дитячому розвитку – фактично – розвиток чи стагнація, деградація знаходяться у прямому відношенні з екологічністю сімейного середовища. В цьому і виявляється варіативність становлення середовища та відповідно варіативність екологічно орієнтованого, чи неекологічно орієнтованого способу життя сім'ї. Згідно А.Маслоу, найкраще середовище для людини є одним із первинних факторів самоактуалізації, що подібно до доброго наставника, відступає в тінь, щоб дозволити йому самому здійснювати вибір відповідно до власних бажань та вимог (залишаючи за собою право слідкувати за тим, щоб він враховував бажання та потреби інших людей).

Сімейне середовище, на нашу думку, можна відобразити у орієнтовній моделі, яка містить низку складових та відповідні їхні показники.

1. Поведінкова складова. Розуміння батьками на рівні інтуїції значимості безпосереднього впливу власної поведінки на характер та атмосферу сімейного середовища

2. Мотиваційна складова. Налаштування батьків на дитину, як особистість, врахування мотивів вчинків, а не лише самого вчинку

3. Інформаційна складова. Розуміння батьками, що інформаційне тло, яке характеризує кожную сім'ю, домінуючі теми обговорень та бесід, типове щоденне телевізійне «меню», долучення членів сім'ї до читання книг та періодичних видань, відвідання бібліотеки, музеїв, концертів, виставок тощо, ступінь включення у суспільне життя країни, міста, локальної спільноти індукує розвиток відповідних психологічних особливостей дітей, значною мірою визначає ту, чи іншу активність та відповідні інтереси.

4. Емоційно-психологічна складова. Створення атмосфери психологічного комфорту, свободи, прийняття, піклування, відчуття безпеки, захищеності для дитини, що включає варіативність стосунків представників різних поколінь, звичаї, реально діючі сімейні традиції, звички, емпатійну щоденну взаємодію, духовний клімат.

5. Організаційна складова. Достатньо чітка організація робочого та вихідного дня з врахуванням вікових та індивідуальних

особливостей дитини, що передбачає руховий режим, перебування на свіжому повітрі.

6.Просторово-предметна складова. Використання елементів домашньої

обстановки та створення її з метою позитивного впливу на дитячий розвиток (домашня бібліотека, ігротека, приладдя для образотворчого мистецтва, комп'ютер, музичний інструмент, домашні улюбленці, квіти, фотоапарат, спортивне приладдя), підтримка та розвиток стосунків з природним середовищем (виїзд на природу, вирощування рослин, колекціонування, ознайомлення з цікавими місцями рідного міста чи селища, заощадження води, електро- та теплоенергії, сортування відходів)

Індикатором, маркером екологічно орієнтованого сімейного середовища є відповідальна позиція батьків, котрі опікуються забезпеченням відповідного насичення середовища і конгруентного йому способу життя.

Важливими є базові умови розвивального сімейного середовища, що впливають на формування психологічних особливостей особистості дитини:

1.Спільна діяльність батьків та дітей, що передбачає спілкування та взаємодію у різноманітних ситуаціях особистісного, пізнавального, ділового характеру в межах побуту, навчання, відпочинку та ін.

2.Авторитетні та зрілі батьківські установки (вимогливість та чуйність)

3. Зацікавлення батьків у особистісному розвитку дитини при орієнтації на індивідуальні та вікові особливості дитини, її схильності та інтереси.

Виховна мотивація на особистісний розвиток дитини передбачає створення широкого поля вибору та свободи обрання вподобань, занять за умови підтримки становлення самостійності та вольової регуляції поведінки дитини.

Сімейне середовище, що об'єднує елементи, котрі сприяють розвитку внутрісімейної взаємодії, функціонального стану організму дитини, її адаптаційних ресурсів, опірності до негативних впливів, досягненню і підтриманню емоційного комфорту, а також закладають базис саморозвитку, або, послуговуючись поняттям, введеним в обіг Г.С.Костюком, «саморуху», можна назвати розвивальним середовищем, екологічно орієнтованим.

Середовище найближчого оточення, яким є сім'я є водночас умовою і джерелом розвитку дитини. Разом з тим саме це середовище може стати і джерелом психологічної травматизації дитини. Дедалі більше досліджень акцентують увагу на безпечності

середовища (І.А.Баєва, Ковалев Г.А., Кононко О.Л., Крутий К.Л., Нартова-Бочавер С.К., Осоріна М.В.). Психологічно безпечне середовище маркується таким його станом, що є вільним від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірливому спілкуванні, створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я включених до нього учасників.

Психологічно безпечне середовище, яке водночас, може позиціонуватися як екологічно-орієнтоване середовище створюється за умови використання психологічних технологій, що побудовані на діалогічних засадах, навчанні співробітництву та відмови від психологічного насильства у взаємодії. Результатом перебування у такому безпечному середовищі є психологічно здорова особистість.

Перспективним вважаємо створення структурної моделі освітнього середовища школи в її психологічному аспекті, запропоновану І.А.Баєвою. Ця структурна модель може слугувати доброю основою для розробки програм та технологій психологічного супроводу учасників навчального та виховного процесів в навчальних закладах, а також і в сім'ї зі створення психологічної безпеки в цих середовищах. На основі оцінки за двома критеріями рівня соціально-психологічної вмілості (неумілості), особистісно-емоційної захищеності (незахищеності) дитини автор виділяє чотири види середовищ: партнерсько-діалогічне (психологічно безпечне), ліберальне середовище, маніпулятивно-авторитарне та потураюче середовище. Насичення одного і іншого критерію психологічними ресурсами, що дозволяють створити психологічну безпеку освітнього середовища, має сприяти підтримці емоційного комфорту та психологічного здоров'я його учасників.

Аналіз робіт, проведених в руслі сімейної психотерапії, показує, що критерієм функціонування сім'ї як цілісного середовища, є не стільки задоволення, не відсутність конфліктів та труднощів, криз, скільки ефективність сімейних механізмів інтеграції сім'ї (Варга А.Я., Ейдемільер Е.Г., Крюкова Т.Л., Куфтяк Е.В., Сапоровська М.В., Юстицький В.І.). Найбільш важливим для характеристики сім'ї виявляється те, яким чином сім'я поводить себе при зіткненні з важкою життєвою ситуацією більшої чи меншої складності. Труднощі, перешкоди та кризи виступають засобом об'єднання сім'ї, а отже інтеграція залежить від здатності та вміння сім'ї відшукати, створити та застосувати способи подолання проблем. Здатність сім'ї протистояти труднощам визначається не лише індивідуальними особливостями

членів сім'ї, але також і специфікою сімейного функціонування, своєрідністю сімейного середовища, як цілісного утворення. Особливості сімейного середовища та життєдіяльності сім'ї виступають ресурсами збагачення та зміцнення соціального простору сім'ї, і відповідно, будуть визначати структуру і специфіку сімейного подолання.

Сучасна ситуація в Україні, що склалась впродовж 2013-2014років і призвела до тяжких втрат –загибелі людей, важких поранень фізичних та травм психологічних, відповідно і до переживань, що наповнювали і продовжують наповнювати контекст сімейного середовища незалежно від місця проживання в Україні. В цьому контексті особливо гостро постає питання вивчення можливостей членів сім'ї з організації власної поведінки у складній життєвій ситуації як у формі психологічного захисту від травмуючих переживань, так і в формі конструктивної, перетворювальної, активності, спрямованої на подолання проблем, формування своєрідного загартування та життєвої опірності труднощам. Сімейне середовище, що характеризується внутрішньою організацією та структурою, відповідатиме як єдиний цілісний організм на внутрішні та зовнішні виклики, використовуючи механізм подолання труднощів. Сімейне подолання виступає груповим феноменом, що виконує захисну функцію і спрямовується на збереження стабільності стосунків у сім'ї та її структури.

Сім'я як локальне середовище вибудовує свою взаємодію та спосіб життя, що може поширюватися на інші соціальні середовища, збагачуючи, оптимізуючи їх, тому необхідно докладати зусиль задля безпечності та організованості середовища, яке б націлювалося на самозбереження та оздоровлення, саморозвиток, що і детермінує особистісний розвиток та емоційне благополуччя всіх членів сімейної системи.

Література

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства, «ПЕР СЭ» – М., – 2008 – 431с.
2. Баева Психологическая безопасность в образовании –СПб.: Союз, –2002 –276с.
3. Левченко Е.В. М.Я.Басов о психологическом изучении среды // Тезисы 4-й Российской конференции по экологической психологии. Москва, 28-29 марта 2005г.:УМК «Психология», – 2005. – С.182-185.

-
4. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічно-орієнтований спосіб життя як предмет психологічного дослідження /О.В.Рудоміно-Дусятська// Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка. / К., / Т.7. /Вип.28 /С.192-199.
 5. Слободчиков В.И, Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека –М.,2000. –421с.
 6. Швалб Ю.М. Еколого-психологічні виміри способу життя / Ю.М. //Актуальні проблеми психології: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України – К., – Т.7. – Вип.5.– Ч.2. – С.294-301.
 7. Экопсихологические аспекты развития индивидуальности /Под ред. В.И.Панова. – М.: Психологический Институт РАО, – 1977, – 147с.

The article deals with the family environment within ecopsychological paradigm, where the benchmark for research supports multi-format system “person-environment.” Family environment represents as a complex characteristic, which consists of several components and their indicators.

Key words: *family environment, development of child, developmental, ecological and safe environment.*